АЗЛ
17722

АЗӘРБАЈҸАН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

В.И.Ленин адына
АПИ

Бакы 1988

АК
17722

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ
АПИ
В. И. ЛЕНИН АДЫНА

АЗӘРБАЈЧАН ССР
АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
В. И. ЛЕНИН АДЫНА
ГЫРМЫЗЫ ӘМӘК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

АЗӘРБАЈЧАН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

Елми-методик конфрансын материаллары
(18 декабр 1987)

БАКЫ—1988

Нитг мәдәнијјәти проблемләри, В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшри, Бакы, 1988.

Мәҹмуәдә 1987-ҹи ил декабрын 18-дә кечирилмиш «Нитг мәдәнијјәти проблемләри»нә һәср олунмуш елми-методик конфрансын тезисләрини өзүндә әкс етдирир. Бурада дилин мүгавимәт гүввәси вә көзәллији, адларын дејилиши вә јазылышы, һабелә нитг мәдәнијјәтинин бир сыра үмуми мәсәләләри елми-нәзәри вә методики аспектдә шәрһ олунмушдур. Мәҹмуә али мәктәб мүәллимләри, аспирантлары, тәләбәләри вә бу саһә илә марагланан мүтәхәссисләр вә кениш охуҹу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

РЕДАКСИЈА ҺЕЈ'ӘТИ:

Проф. ***А. М. ГУРБАНОВ (редактор)***
Проф. ***З. И. БУДАГОВА***
Проф. ***Ә. З. АБДУЛЛАЈЕВ***
Проф. ***А. А. АХУНДОВ***
Проф. ***Т. И. ҺАҸЫЈЕВ***
Проф. ***Һ. Б. БАЛЫЈЕВ***
Проф. ***М. И. АДИЛОВ***
ф. е. д. ***М. Б. МӘММӘДОВ***
Дос. ***Б. Б. ӘҺМӘДОВ***
Дос. ***Г. Ш. КАЗЫМОВ (редактор мүавини)***
Дос. ***Б. П. САДЫГОВ***
Дос. ***Р. Г. ҺӘСӘНОВ***
ф. е. н. ***А. Ш. ҺАҸЫЈЕВ (мәс'ул катиб)***
ф. е. н. ***И. О. МӘММӘДОВ***

Азәрб. ССР ЕА
МӘРКӘЗИ ЕЛМИ
КИТАБХАНАСЫ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
АН Азерб. ССР

© В. И. Ленин адына Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Институту, 1988.

МИРЗӘ ИБРАҺИМОВ

ДИЛИН МҮГАВИМӘТ ГҮВВӘСИ ВӘ КӨЗӘЛЛИЈИ

Биз анладығымыз һәр һансы бир дилдә, о ҹүмләдән ана дилиндә көзәл, аһәнкдар данышыг вә нитг ешидәндә дахили бир ләззәт дујур, гејри-иради олараг диггәтимизи топлајыб гулаг асырыг. Хүсусән о заман ки, данышанын сәсиндә, тәләффүзүндә сәлис, мә'налы, анлашыглы ҹүмләләрлә јанашы, сөзләрин мусигиси дә ешидилир. Ахы һәр бир сөз мүәјјән мә'на илә бәрабәр, потенсиал һалда мусиги мәнбәјидир. Буну охунаглы маһныларын сөз үстүндә гурулдугда инсаны даһа артыг һәзз аләминә апарыб валеһ етмәси дә ачыг көстәрир.

Сөз дүнјасы, јә'ни дил сеһркар бир аләмдир. О, фикирләрлә долудур. Бүтүн өлкәләрдә халг әдәбијјатында да, јазылы әдәбијјатда да мин илләр әрзиндәки арашдырмалара бахмајараг, даим јени-јени кејфијјәтләр тапылыр. Азәрбајҹан әдәбијјаты күлл һалында көтүрүлдүкдә онун истәр әруз, истәрсә дә һеҹа вәзниндә јазылмыш сајсыз-һесабсыз ше'рләри әслиндә чох гәдимләрдән кәлән бир мусиги тарихчәсидир. Онларын, ејни заманда, халгын тарихчәси олдуғуну да бура әлавә етсәк, дилин бәдии, сөзүн неҹә мисилсиз не'мәт олдуғуну көрәрик.

Мән, милјон илләр әрзиндә инсанын бүтүн башга кәшфләри илә мүгајисә етдикдә, дилин ән бөјүк, ән е'ҹазкар бир кәшф олдуғу гәнаәтинә кәлирәм: Дил инсан фикринин, инсан мә'нәвијјатынын, психоложи аләминин еһтирасларынын парлаг бир күзкүсүдүр, дил көзәллик хәзинәсидир.

Дејә биләрләр ки, дил һәм дә һијлә, фырылдаг, кәләк васитәсидир. Бәшәријјәт тарихиндә дил ... әзәмәтли

Azərbaycan SSR MEA Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun
kitabxanası
İnv. № 6120

поетик нүмунәләрлә бәрабәр, нә гәдәр ганлы-гадалы фикирләри, әдавәтләри, дава-далашы, гаранлыг фанатик инамлары јајмыш, инсанлары, халглары, дөвләтләри бир-биринин үстүнә салыб ганлар төкүлмәсинә баис олмушдур.

Дүздүр, бунлар һамысы олуб вә олур. Бу анҹаг ону сүбут едир ки, дил дә бир силаһдыр вә мәсәлә анҹаг ондадыр ки, бу силаһдан ким нечә истифадә едир. XV—XVI әсрләрдә Италија сијаси мүтәфәккири вә јазычысы Макиавелли белә һесаб едирди ки, анҹаг ваһид, күчлү дөвләт өлкәнин сијаси ҹәһәтдән дағыныглығына сон гоја биләр вә белә бир дөвләти күчләндирмәк һәр васитә илә мәгбулдур вә һеч бир әхлаг нормасыны нәзәрә алмаг лазым дејилдир. О, һесаб едирди ки, бу мәгсәд јолунда адамлары да, дөвләтләри дә алдатмаг олар. О, дејирди: «Дил инсана фикрини билдирмәк үчүн јох, кизләтмәк үчүн верилмишдир».

Макиавеллидән габаг да һакимләр бу инамла јашамыш вә чалышмышлар. Бу мәнфур әгидәнин бәшәр тарихиндә ачдығы вә ача биләҹәји фәлакәтләр анҹаг бирҹә шеји сүбут едир: алдатмалар, јаланлар, ријакарлыглар дөврүнә сон гојмаг, дил кими мүгәддәс вә кәсәрли силаһдан анҹаг әдаләти, дүзлүјү, ишыглы, һуманист фикирләри јајмаг, горумаг јолунда истифадә етмәк лазымдыр.

Демәк, фикирләр, идејалар кәрәк идеал вә тәмиз олсун! Мәһз о заман дил ширин мејвәләр верир: һуманист бәдии әдәбијјатда олдуғу кими! Дил милјардларла инсанларын күндәлик һәјатда вә фәалијјәтдә арамсыз олараг ишләтдији силаһ олдуғу үчүн ондан мүтәһәррик, ондан дәјишкән вә ондан рәнкарәнк бир шеј тәсәввүр етмәк чәтиндир. Дил ахар чај кимидир. Даима камилләшир, артыр, тәзәләнир, зәнкинләшир. Она көрә ки, инсанларын һәјаты вә фикри һәрәкәтдәдир. Сабитлик, дурғунлуг билмир.

Чај—үстүндә ахдығы торпагдан чох шеј алдығы кими, ахарынын сүр'әти, дурулуғу вә ја буланлығы бу торпагла әлагәдар олдуғу кими, дилин дә инкишафы, тәнәззүлү, касыблығы, зәнкинлији зәманә илә, халгын һәјатынын шәраити, мәдәни сәвијјәси илә, иҹтимаи инкишафын мәрһәләси илә бағлыдыр. Бир сөзлә, дил күҹүнү, гүввәсини вәтәндашларын идракынын ишығындан, еһтирасларынын тәмизлијиндән, мә'нәвијјатынын зәнкинлијиндән алыр.

Дили ҹилаландыран, фәлсәфи идракла долдуран, итиләјән, кәсәрли едән ҹәмијјәтин билик сәвијјәсидир, инсанын һәјатыдыр, фикридир, тәбиәтин вә ҹанлы варлығын сирләрини ача билән инсан зәкасыдыр. Надан, күтбејин, дәрракәсиз, мә'нән кор адамдан мә'налы сөз, көзәл данышыг, зәнкин дил көзләмәк наһагдыр.

Лакин белә бир һәгигәт дә вар: әлифба, савад, китаб она көрә кәшф олунур ки, јалныз сағлам дүшүнҹәләри јох, гаранлыг, күт бејинләри дә ишыгландырсын. Нитг данышығы касыб, мәһдуд адамын да фикрини ача биләр. Чүнки бәдәни сағлам, бејни исә күт елә адам јохдур ки, онун гаранлыг бејнини ишыгландырмаг мүмкүн олмасын. Бунун үчүн ән азы ики кејфијјәт лазымдыр: әлифба өјрәнмәк, китаб охумаг, һәвәслә чалышмаг, әмәји севмәк еһтирасы! Бунлар оланда ән күт адамдан белә фајдалы, зијалы вәтәндаш тәрбијә етмәк мүмкүндүр. Бу шәртләрлә, заман кечдикҹә күт адамдан бөјүк алим дә јетирмәк олар. Ахы тәбиәт инсанын бејнинин ҹөвһәрини ишыг олан маддәдән јарадыб. Бөјүк Низаминин дәрин мә'налы кәламыны јада салаг:

Чох ити зеһинләр јатан олдулар,
Ахырда сахсы габ сатан олдулар.
Чалышан, әлләшән бир коразеһин
Үфүгләр газысы олмады, дејин?!

Мәним инамыма көрә, Азәрбајҹан дили мин илләр әрзиндә Совет Азәрбајҹаныны да, Ҹәнуби Азәрбајҹаны да әһатә едән бөјүк бир әразидә баш вермиш мүрәккәб, кешмәкешли просесләр нәтиҹәсиндә ағыр, чәтин јоллардан кечәрәк формалашмыш бир дилдир. Онун түрк дилләри системинә дахил олмасы һеч дә әсас вермир ки, ону милли хүсусијјәтләриндән мәһрум едәсән, онун адыны дәјишәсән. Кор тәсадүфләр вә бә'зи һаким халгларын авам, ҹаһил башчыларынын мәһдуд тәсәввүрләри нәтиҹәсиндә узаг вә јахын кечмишдә белә һадисәләр олуб: «Азәрбајҹан» сөзүнү каһ «түрк», каһ «татар» сөзләри илә әвәз етмишләр. Ҹанлыларын әслини, мәншәјини, миллијјәтини тәһриф етмәк, көздән салмаг һаллары да аз олмајыб. Бә'зи шовинистләр һеч бир елми-тарихи әсасы олмајан бу ҹүр мүддәалар да ирәли сүрмүшләр.

Бүтүн бунлары Һеродат Страбон кими ерамыздан нечә јүз ил габаг јазыб јаратмыш алимләрин әсәрләри, археоложи газынтылар, индики азәрбајҹанлыларла нечә мин ил әввәл, јашамыш азәрбајҹанлыларын гафатасынын ејни гурулушу вә саир тарихи дәлилләр рәдд едир. Онларын пуч әфсанә вә ишғалчылыг кими пис азара тутулмушларын ујдурмасы олдуғу дөнә-дөнә сүбут едилмишдир.

Азәрбајҹан дилинин өзү, онун фолклору вә Хагани, Низами, Нәсими, Әвһәди, Фүзули, Саиб Тәбризи, Вагиф, Сабир, Мө'ҹүз кими өлмәз шаирләринин әсәрләри буну сүбут едир. Објектив елми-һәгигәти һәр шејдән јүксәк тутан виҹдан саһибләри үчүн бу, инкаролунмаз һәгигәтдир.

Бәли, Азәрбајҹан дили чох мәрһәләләрдән кечиб. Чох ишғалчы вә гәсбкарларын тәзјигинә раст кәлиб, лакин мәһв олмајыб. Өз варлығыны һифз едиб, сахлајыб, даим артыб биллурлашмаг, зәнкинләшмәк јолу илә кедиб. Азәрбајҹан дили һәтта ону инкар едән, арадан чыхармаға чалышан гәсбкарларын дилиндән дә јери кәлдикҹә сөзләр, анлајышлар, терминләр алыб. Кәлин тарихә бахаг: дүнјада елә бир дил вармы ки, башга дилләрдән сөзләр көтүрмәсин, онларын хәзинәсиндән истифадә етмәсин.

Дилин күчүнү, һәјат гүввәсини көстәрән о дејил ки, өз габығына гысылыб галсын. «Мәнә башгасынын сөзү лазым дејил» дејиб дурсун. Хејир, бу фикир күчлүлүк әламәти дејил, зәифликдир вә бу зәифлик дилләр тарихиндә пуризм адланан дамға илә дамғаланмышдыр.

Һәр бир дилин һәјат гүввәси ондадыр ки, өз дахили имканлары сајәсиндә даими инкишаф етмәклә, чилаланмагла бәрабәр, башга дилләрин тәҹрүбәсиндән вә наилијјәтләриндән дә јери дүшдүкчә мүәјјән зәрурәт сајәсиндә истифадә едир. Лакин һеч кәсин ирадәсиндән асылы олмајараг, алдығы сөзү дилин өз сәвијјәсинә, өз грамматик аһәнк, тәләффүз, көзәллик вә с. ганунларына табе едиб ујғунлашдырыр.

Азәрбајҹан дилинин тарихи инкишафы әсасән бу ганунларла давам едиб, әсрдән-әсрә кечиб чилаланыб, камилләшибдир. Лакин истисналар да, әјинтиләр дә олуб. Бу вә ја дикәр дилләрдән јерли-јерсиз елә сөзләр дә кәлир ки, онлар јад үнсүр кими һәмишә гулагда таггылдајыб, боғазда илишиб галыб.

Бурада бир һашијә чыхмаг истәјирәм.

1940-чы илләрин икинҹи јарысында мусигидә хәлгиликлә формализм, модернизм арасында мүбаризә вә мүбаһисәләр гызышдығы заман Москвада ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын һәмин мәсәләләрә һәср олунмуш пленумунда бөјүк бәстәкарымыз Үзејир Һаҹыбәјов чыхыш етмишдир. О заман мән дә Москвада идим. ССРИ Јазычылар Иттифагында бәстәкарларла әлагәси олан москвалы достлардан һәмин чыхыш һаггында, Үзејир бәјин хәлгилији чох әсаслы сурәтдә мүдафиә етдији барәдә һәраpәтли сөзләр ешитдим. Ахшам

меһманханада онунла көрүшәндә ешитдикләрими билдириб сорушдум:

—Үзејир бәј, бу мүбаһисәләрин маһијјәти нәдән ибарәтдир?

О, деди:

—Гој сәни јазычы дили илә баша салым. Әдәбијјатын әдәби бир гануну вар: Ше'рдә дә, нәсрдә дә сөз кәрәк боғазда илишиб галмаја, раһатҹылгум ола. Мусигинин дә өз дили вар. О да кәрәк боғазы дешмәјә...

Бә'ли, дил тәмизлик севир, көзәллик севир. Бу көзәллик онун бүтүн тәбиәти илә бағлыдыр, нечә тәмиз сәрин булаг сују гајадан гајнајыб чыхыр, елә дә һәр сөз инсанын үрәјиндән кәлмәлидир. Дилин бүтүн дахили көзәллијини әкс етмәлидир. Белә олмадыгда дил корланыр, кобудлашыр, мә'насына хәләл кәлир, дахили көзәллији итирир.. Дил ону позан, корлајан һаллара исә ҹидди мүгавимәт көстәрир, онлары рәдд едир, инсанын бәдәни јад үнсүрләри рәдд едән кими!

Биз бу ејбәҹәр һадисәјә чох һалларда раст кәлирик: әввәлә, данышыгда, нитг мәдәнијјәти адландырдығымыз кејфијјәт позулдуғу заман. Тәәссүф ки, белә һаллар чох олур. Бә'зи адамлар, русча данышдығы һалда, Азәрбајҹан, азәрбајҹанча данышдығы һалда рус сөзләри ишләдир. Нәдән әмәлә кәлир бу гејри-нормал вәзијјәт?

Инди өлкәдә јенидәнгурма дөврүндә, ашкарлыгдан, демократијанын кенишләнмәсиндән һәр ҹүр сөһбәт кетдији бир заманда данышыгда да, мәтбуатда да, радио вә телевизорда да интизам сөзү чох тез-тез ишләнир. Лакин бу сөз дилиндән дүшмәјән адамлар белә чох вә'дә, демәк олар ки, ону мәһдуд мә'нада баша дүшүрләр, биртәрәфли ишләдирләр. Јаддан чыхарырлар ки, интизам јалныз ишә, идарәјә аид дејил, фикир, дүшүнҹә, тәфәккүр интизамы дејилән бир анлајыш да вар. Нәдәнсә, бу ваҹиб мә'нәви кејфијјәти чохлары унудур. Елә сөз дилләринә нечә кәлди данышырлар, каһ *тәзјиг,* каһ *давлени* дејир, каһ *обед,* каһ *наһар* дејир. Һәлә тәһриф олунан, күлүнҹ һала салынан даһа мүрәккәб, даһа чәтин ҹүмләләри демирәм. Елә ҹүмләләри ешидәндә дејирсән ки, бә'зи јолдашларын дилләрини, дүшүндүкчә, фикир идарә етмир, әксинә, чашыб һәрәкәт едән дил онларын фикрини вә дүшүнҹәләрини һәрәкәтә кәтирир, һара кәлди истигамәтләндирир.

Бу мәнфи һал јазыја кечдикдә даһа пис нәтиҹәләр верир. Күндәлик мәтбуатда чохлу белә гүсурлар вар. Бу бир јана. Инди мәктәбләримиздә дәрс китабларыны, хүсусән

тәрҹүмә олунмуш дәрсликләри алсаг, дил ҹәһәтдән нә гәдәр позғун, ушагларын дилини дә, зөвгүнү дә корлајан һаллар олдуғуну көрәрик.

Дәрсликләри вә онларын тәрҹүмәсини ән тәләбкар, дили чох көзәл билән, јазмағы бачаран, сөзүн, дилин көзәллијини дујан вә ондан ләззәт алан адамлара е'тибар етмәк лазымдыр. Дөвләт нәшријјаты, полиграфија вә китаб тиҹарәти комитәси дә бу мәсәләјә диггәти артырмалыдыр.

Дилин инкишафында, халг арасында нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсиндә бәдии әдәбијјатын вә мәтбуатын мүстәсна ролу вар. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу саһәләрдә дә гүсурларымыз аз дејилдир. Истәр орижинал әсәрләрдә, истәрсә дә тәрҹүмәләрдә дил ејбәҹәрлији, кобудлуғу, јабанчы сөзләри гәбул етмир, онлара ҹидди мүгавимәт көстәрир.

Бу мүгавимәт өз күчүнү дилин дахили көзәллијиндән, әсрләр бoју јаранмыш көзәл ән'әнәләриндән алыр. Ахы Вагифин, Ашыг Әләскәрин, Сабирин, Мө'ҹүзүн, Ҹәфәр Ҹаббарлынын, Шәһријарын, Сәмәд Вурғунун көзәл ше'рләри әсасында дили вә зөвгү формалашмыш охуҹу дилләри әсасында дили вә зөвгү формалашмыш охуҹу дил позғунлуғуна дөзә билмәз. Бу сөзләри халг әдәбијјатынын, фолклор нүмунәләринин түкәнмәз көзәллији, ахычылығы барәдә дә демәк олар:

Һәсән кәл, ај Һәсән кәл,
Севки јолум кәсән кәл.
Үрәјим сәни истәр,
Ја мән кәлим, ја сән кәл.

Чох ади, бу садә ше'р парчасы нечә ахычыдыр, ширин- дир, өзү дә инсани һиссләри, тәмиз фикри ифадә едир.

Јери кәлмишкән дејим ки, бәдии сөз һеч вахт шаблона, трафаретә сығмыр. Ејни заманда, әдәби дилимизә сүн'и сурәтдә кәтирилән мәһдуд ләһҹә сөзләрини дә гәбул етмир. Кәнддә бөјүмүш, ушаглыгдан кәнд һәјатыны јахшы билән бир сыра јазычыларын әсәрләри өз тәбиилији, һәјатилији илә сечилир. Дилимизи зәнкинләшдирән ајры-ајры сөзләри дә диггәтәлајигдир. Лакин, бурада алудәчилијә гапылмаг да јахшы дејил. Һејф ки, белә һаллар да олур. Нәтиҹәдә, мүасир бәдии дилимизин тәркибиндә ејбәҹәр көрүнән, дилин гәбул едә билмәдији, охуҹуларын бөјүк әксәријјәтинин баша дүшмәдији сөзләр дә көзә дәјир, мәнфи тә'сир бағышлајыр.

Мүасир Азәрбајҹан дили чох инкишаф етмиш дилдир.

Дүнјанын ән бөјүк философларынын, алимләринин, јазычыларынын әсәрләри дилимизә тәрҹүмә олунмуш, он мин тиражларла чап едилиб јајылмышдыр.

Биз «ана дилимизи јахшы билән», «бу дилдә јахшы данышан» дејәндә, тәбии олараг, «башга дилләри дә өјрәнин» демиш олуруг. Сөзүн мәнтиги нәтиҹәси белә дир. Ахы бизим һазыркы маариф системимиздә Азәрбајҹан дили илә јанашы, рус дилини, инкилис, франсыз, алман, фарс, әрәб дилләрини дә өјрәдән мәктәбләримиз вар. Бөјүк Низами сәккиз јүз илдән дә габаг халгы дилләр өјрәнмәјә чағырараг дејиб: бир дил билирсән, бир адамсан, ики дил билирсән ики адамсан. Инди биз елә етмәлијик ки, башга дилләри дә јахшы өјрәнәк, хүсусән өлкәмиздә милләтләрарасы үнсијјәт дили олан рус дилиндә ә'ла данышан вә јазан адамларымызын сајы күндән-күнә артсын. Һәмчинин о бири дилләри биләнләримиз, онларын әдәби, елми әсәрләрини көзәлҹә тәрҹүмә едән адамларымыз олмалыдыр вә инди аз-чох вардыр. Арзумуз будур ки, онлар сәтри тәрҹүмә тә'сиринә јол вермәсинләр, әдәби әсәрләри тәрҹүмә едәндә мә'на, фикир дәгиглији илә бәрабәр, әсәрин бәдии көзәллијини вә гүдрәтини сахламаға сә'ј етсинләр. Бу, халгымызын башынын уҹалығы олар. Онун шан-шөһрәтини даһа да артырыр, дилләри өјрәнмәк вә көзәл, камил, савадлы данышмаг, јазы мәсәләсиндә гоншуларымыза чатмаг бизим үчүн шәрәфли ишдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дил дә елми предметдир. Ријазијјат, кимја, физика вә с. дә инсанын билијини артырыр. Биликдән исә дүнјада зәрәр көрән олмајыб. Савадсызлыгдан, биликсизликдән, ҹәһаләтдән, авамлыгдан зәрәр чәкәнләр исә сајсыз-һесабсыздыр. Көрүнүр, елә буна көрә дә Иран вә дүнја әдәбијјатынын бөјүк шаири Фирдовси мин ил әввәл дејиб: *Тәһанә бөвәд, һәрке дана бөвад.* Јә'ни күчлү о адамдыр ки, биликлидир. Биз Азәрбајҹан дилинин мүасир сәвијјәсиндән, зәнкинлијиндән, көзәл сәнәт әсәрләри јаранмасындан данышаркән букүнкү Ҹәнуби Азәрбајҹаны да нәзәрә алырыг. Инди Ҹәнубда Ҹавад Һәјат кими алим вә јазычынын башчылығы илә «Варлыг» адлы јахшы журнал чыхыр, күчлү шаирләр, јазычылар јетишмишдир: Шәһријар, Кәнҹәли Сәбаһи, Сәһәндә, Дөнмәз, Савалан, Рәһим, Дәгиг вә б. Онларын ән көркәмли вә исте'дадлыларындан бири гүдрәтли шаир Сөнмәз бу күн бурада бизим гонағымыздыр. Инди Ҹәнуби Азәрбајҹан әдәбијјатында ана дилиндә мәзмунҹа да, бәдии кејфијјәтләри е'тибары илә дә гијмәтли әсәрләр јараныр. Дил барәдә бизи дүшүндүрән

бир сыра проблемләр онлары да дүшүндүрүр.

Класик әдәбиjjатдан, халг дили хәзинәсиндән истифадә етмәк, башга дилләрдән алынмыш сөзләр, елм вә техниканын инкишафы илә әлагәдар олараг jаранан jени истилаһлар, анлаjышлар вә с. индинин вачиб мәсәләләридир. Тәкчә алынма сөзләрә мүнасибәтдә чүрбәчүр рә'jләр меjдана чыхыр.

Мә'лумдур ки, әрәб вә фарс халглары илә, онларын әдәбиjjатлары илә бизим әлагәләримизин тарихи чох гәдимдир. Бу әлагәләр нәтичәсиндә Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjаты онлардан чох шеj алыб, чох шеj өjрәдиб. Лакин бу әлагәләр биртәрәфли jох, икитәрәфли, jә'ни гаршылыглы олдуғу үчүн биз дә онлара чох шеj вермишик. Бу барәдә инди тәфәррүата еһтиjач jохдур. Чүнки ону тарихчиләримиз, әдәбиjjатчыларымыз, философларымыз кениш ишыгландырыблар. Бир заман дилимиздә хеjли әрәб вә фарс сөзләри ишләнирди. Заман өтдүкчә, халгымызын әдәбиjjаты, дили, мәдәниjjәти тәрәгги етдикчә онларын бир гисми дилдән чыхыб. Милли көклү сөзләрлә әвәз олунуб. Бир гисми дә шәклини, һәтта мә'насыны да дәjишиб, бизимкиләшиб (елм, алим, мәдәниjjәт, китаб, чәмиjjәт, гәләбә, тәфәккүр, ифтихар вә с.). Инди бу сөзләри дәjишмәjә еһтиjач вармы? Мәнчә, jохдур. Чүнки артыг бунлар вә бу кими jүзләрлә сөзләр вә ифадәләр бизә доғмадыр. Бизим сөзләримиздир. Онлары дәjишмәjә һеч бир әмәли вә елми еһтиjач jохдур. Јәгин һамыjа мә'лумдур ки, рус дилиндә вә башга дилләрдә дә ишләнән минләрлә харичи сөзләр вар. Русча онлар барәдә аjрыча лүғәт дөнә-дөнә чап олунмушдур. Јухарыда дедиjим кими, тәкчә өз сөзләри илә кечинмәк меjлләри рәдд олунур, чүнки фаjдасыздыр. Бизим исә класик вә мүасир әдәбиjjатымыз чохдан күлли мигдарда әрәб вә фарс сөзләрини өзүнүнкү едиб.

Мәним әзиз достларым!

Ана дилимизи кичикдән-бөjүjә—бүтүн адамларымызын ә'ла билмәjи, бу дилдә, һәм дә бә'зи башга дилләрдә көзәл данышмағы халгымызын нәjә гадир олдуғуну көстәрмәклә бәрабәр, мөһкәм тарихи көкләр үзәриндә учалдығынын да рәмзидир. Мә'лумдур ки, көк нә гәдәр мөһкәм олса, башга ағачлар кими, чинар ағачы да о гәдәр дәринлиjә риша атар. О гәдәр кениш гол-будаг верәр. Јаjын исти чағларында онун көлкәсиндә динчәлмәк, тәмиз, сәрин нәсимини удараг, ширин хәjаллара далмагдан адам доjмаг, jорулмаг билмәз.

М. Ш. ШИРӘЛИЈЕВ

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ЈАЗЫЛЫ ӘДӘБИ ДИЛИНДӘ АНАЛИТИЗМИН ГАЛЫГЛАРЫ

Нитг мәдәниjjәтинин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири дә jазы дилиjлә* шифаһи дил арасында олан учуруму тәдричлә арадан галдырмаг вә Азәрбаjчан дилинә аид хүсусиjjәтләрин истәр орфографиjада вә истәрсә орфоепиjада тәтбигини мөһкәмләтмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Дилимизин бүтүн хүсусиjjәтләри үмумхалг Азәрбаjчан дилиндә өз әксини тапмышдыр. Буна көрә дә jазы дилимиздә Азәрбаjчан дилинә jад олан чәһәтләри ашкар етмәкдә үмумхалг данышыг дили әсас ме'jар олмалыдыр. Јазы дилимиздә Азәрбаjчан дилинин хүсусиjjәтләринә уjғун кәлмәjән чәһәтләрдән бири дә аналитизмин галыгларыдыр.

Билдиjимиз кими, грамматик мә'нанын ифадәси бахымындан дилләр ики група аjрылыр: 1) синтетик дилләр; 2) аналитик дилләр. Синтетик дилләрдә грамматик мә'на шәкилчиләр, jа да дахили флексиjа васитәсилә ифадә олунур. Бу дилләрә мисал олараг, түрк дилләри, рус, алман, литва дилләрини көстәрмәк олар.

Аналитик дилләрдә грамматик мә'на сөзләрин формаларыjла деjил, әсасән, көмәкчи сөзләр, сөзләрин сырасы вә интонасиjа илә ифадә олунур. Бу дилләрә инкилис, франсыз, болгар дилләри мисал ола биләр. Билдиjимиз кими, Азәрбаjчан дили дә грамматик мә'нанын ифадәси бахымындан синтетик дилләр групуна дахилдир. Белә ки, бу дилдә сөздәjишдиричи шәкилчиләр анатилик көмәкчи сөзләрин әвәзиндә чыхыш едир. Азәрбаjчан үмумхалг данышыг дили Азәрбаjчан дилинин бу хүсусиjjәтләрини тамамилә сахлаjыр. Лакин jазылы әдәби дилдә бә'зән буна риаjәт олунмур вә сүн'и шәкилдә аналитизмә jол верилир. Әдәби jазылы дилимиздә аналитизмин галыглары харичи амилләрин тә'сири нәтичәсидир. Харичи амилләр бир тәрәфдән әрәб әлифбасы вә әрәб сөзләри, о бири тәрәфдән исә рус

* Мәгаләнин орфографиjасы мүәллифин сөjләдиjи фикрә мувафиг сахланмышдыр (ред.).

дилиндән һәрфи тәрчүмәдир. Бунларын нәтичәсиндә әдәби јазылы дилимиздә аналитизмләр әмәлә кәлмишдир. Фактлара кечәк. Фе'лләрдә һекајә формасыны билдирмәк үчүн самитлә битән шәкилчиләрдән сонра -ды, -ди, -ду, -дү шәкилчиси, биркәлик һалыны билдирмәк үчүн самитлә битәнләрдә -ла, -лә шәкилчиси әлавә олунур; мәс.: јазырды, алмышды, гурачагды, көрмүшдү; бычагла, Әһмәдлә вә с.

Саитлә битәнләрдә фе'лин һекајә формасыны билдирмәк үчүн *иди* сөзүндән, саитлә битән исимләдә биркәлик* һалыны билдирмәк үчүн *илә* сөзүндән истифадә олунур; мәс.: алса иди, кәлмәли иди, ата илә, нәнә илә вә с.

Әрәб әлифбасыјла јазылан Азәрбајчандилли мәтнләрдә саитләрин ифадәси үчүн һәрфләрин олмамасы, аһәнк ганунуну, шәкилчиләр вә онларын вариантларынын көстәрилмәси гејри-мүмкүн олдуғундан *иди, илә* сөзләри мејдана кәлмишдир. Әрәб әлифбасыјла јазылан мәтнләрдә, истәр самитлә, истәрсә саитлә битән сөзләрдән сонра фе'лин һекајәсини, ја да исмин хәбәр олмасыны билдирмәк үчүн штамп олараг *иди* сөзүндән истифадә олунурду; мәс.: *алыр иди, алса иди, кәлсә иди* вә с. Биркәлик вә васитәлилик билдирмәк үчүн истәр самитлә вә истәрсә саитлә битән исимләрдән сонра *илә* сөзүндән истифадә олунурду; мәс.: *гардашы илә, балта илә, чөрәк илә* вә с.

Лакин *иди, илә* сөзләринин үмумхалг данышыг дилиндә олмадығыны нәзәрә алараг, јени әлифбаја кечәндә саитлә битән сөзләрдән сонра *ј* сәсинин әлавәсијлә бунлар арадан галдырылмамыш вә бу күнә кими јазы дилимиздә галмыш вә мүхтәлиф терминләр алтында (көмәкчи сөзләр, гошмалар, әдатлар вә с.) ишләдилмишдир.

1958-чи ил орфографија гајдаларында *иди имиш,* көмәкчи фе'лләри һаггында белә дејилир: сону самитлә битән фе'л шәкилчиләриндән сонра *иди, имиш* һәм ајры, һәм дә битишик вә көкүн аһәнкинә көрә дөрд чүр (*ды, -ди -ду, -дү, -мыш, -миш, -муш, -мүш* шәклиндә) јазыла биләр; мәс.: алыр иди, алырды, дурмуш иди, дурмушду, алачаг иди алачагды вә с. *Илә* гошмасы самитлә битән сөзләрдән сонра һәм ајры, һәм дә битишик (-ла, -лә шәклиндә) јазыла биләр.

Демәк, 58-чи илин орфографија гајдаларында халг данышыг дилиндә шәкилчи кими тәләффүз едилән *иди, имиш, илә*нин һәм сөз, һәм дә шәкилчи кими јазылмасы гејд олунурду.

* Мүәллиф илә (-ла, -лә) шәкилчили исимләри исмин једдинчи— биркәлик һалы һесаб едир (ред.).

Мүасир дөврдә үмумхалг данышыг дилинин әдәби дилә олан күчлү тә'сири нәтичәсиндә әдәби јазы дилиндә ана дилинин бир чох хүсусијјәтләри һәм мәтбуат дилиндә, һәм дә бәдии үслубда өзүнә јер газанмышдыр. Буну нәзәрә алараг, 58-чи илин орфографија гајдаларына јенидән нәзәр салмаг күнүн вачиб мәсәләләриндән бири кими дилчиләримиз гаршысында дурмагдајды.

Беләликлә, јенидән һазырланмыш орфографија гајдаларында әрәб әлифбасынын јазылы әдәби дилимизә шәкилчиләр әвәзинә сүн'и шәкилдә кәтирдији *иди, имиш, илә* сөзләри актив грамматик категоријадан чыхарылмыш вә һәләлик вариант шәклиндә сахланмышдыр. Јенидән һазырланмыш орфографија гајдаларында фе'л формаларына самитлә битәнләрдә -ды, -ди, -ду, -дү, -мыш, -миш, -муш -мүш шәкилчиләри; биркәлик һалыны билдирмәк үчүн самитлә битән сөзләрә: -ла, -лә шәкилчисини, саитлә битән фе'л формаларынын вә биркәлик һалынын шәкилчиләринин әввәлинә бир ј сәси артырмагла аналитизм ортадан галхмыш олур; мәс.: јазсајды, билсәјди, анасыјла, нәнәсијлә вә с.

2. Аналитизмин әдәби јазы дилимиздә галыгларынын икинчи сәбәби рус дилиндән һәрфи тәрчүмә илә бағлы изаһ олуна биләр.

Рус дилиндә в, при, для, за өн гошмалары сөзүн әввәлиндә сөздән ајры ишләнир. Азәрбајчанчада исә тәрчүмәдә бунларын әвәзинә -да, -дә, -а, -ја шәкилчиләри сөзә битишик јазылыр вә дејилир; мәс.: в школе—мәктәбдә, при театре—театрда, для учебы—охумаға, за водой—суја вә с. Азәрбајчан дилинин белә хүсусијјәтләрини билмәјән тәрчүмәчиләр һәрфи тәрчүмәјә јол верәрәк, «мәктәбдә» әвәзинә «мәктәбин нәздиндә», «театрда» — «театрын нәздиндә», «бешилликләрдә» — «бешилликләр әрзиндә», «тикилмәкдәдир»—«тикилмәк үзрәдир» вә с. кими аналитизмләри ишләтмәклә сүн'и сурәтдә лүзумсуз сөзчүлүјә јер вермиш олурлар.

3. Аналитизмләрин галыгларына јазылы әдәби дилимиздә мүрәккәб фе'лләрин јазылышында да раст кәлирик. Белә ки, әрәбчә исим алынмаларына *етмәк, олмаг* көмәкчи фе'лләри әлавә етмәклә азәрбајчанча мүрәккәб фе'лләр јарадырыг; мәс.: *тәшкил едилди, гәбул олунду* вә с., лакин нәдәнсә, мүрәккәб сөзә аид олан әсас хүсусијјәти унударағ, бу мүрәккәб фе'лләри ајры јазырыг. Беләликлә дә, сүн'и сурәтдә аналитизмә јол веририк.

А. М. ГУРБАНОВ

АЗӘРБАЈЧАН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

Јенидәнгурманын, ашкарлыг вә демократијанын сүр'әтлә һәјатымыза дахил олдуғу бир вахтда нитг мәдәнијјәти шәхсијјәтин бүтөвлүјүнү вә мә'нәви камиллијини һәртәрәфли ашкара чыхаран мүһүм бир васитәјә чеврилмишдир.

Јүксәк нитг мәдәнијјәтинә саһиб олан һәр бир шәхс гүдрәтли сосиалист өлкәмизин ичтимаи-сијаси, игтисади вә мәдәни һәјатында даһа фәал вә мәһсулдар иштирак етмәк имканына малик олур. Бу мә'нада нитг мәдәнијјәти мәдәни инсан шәхсијјәтинин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр.

Буна көрә дә мүасир дөврдә нитг мәдәнијјәти дилчилик тәдгигатында ән актуал проблем кими гаршыја чыхмышдыр. Азәрбајчан дилчилијиндә бу мәсәлә илә бағлы бир сыра зиддијјәтли фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бә'зиләри анчаг нитгин шифаһи голуну әсас көтүрүр вә бу истигамәтдә нитг мәдәнијјәти нормаларыны мүәјјән етмәјә чалышырлар. Һалбуки анчаг шифаһи нитгә диггәт јетириб, јазылы нитги унутмаг нитг мәдәнијјәтини биртәрәфли инкишаф етдирмәк демәкдир. Бир груп алимләр нитг мәдәнијјәти мәсәләләрини анчаг үслубларла бағлы шәрһ етмәјә чалышырлар. Һәгигәтдә исә үслуб дүзкүн вә камил нитгин анчаг бир тәрәфидир. Нитгдә јалныз дүзкүн үслуби фигурлар ишләтмәјә чалышмагла јүксәк нитг мәдәнијјәтинә саһиб олмаг мүмкүн дејилдир. Дилчи алимләримизин бир групу нитг мәдәнијјәтини шифаһи вә јазылы нитгин вәһдәтиндән ибарәт көтүрүрләр. Фикримизчә, бу мөвге һәгигәтә даһа ујғундур. Һәр бир шәхсин һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитги зәнкин лүғәт тәркибинә малик олмалы, орфоепик вә орфографик нормалара әсасланмалы, грамматик гајда-ганунлары, үслуби нормалары көзләмәлидир. Бунлар үмумиликлә әдәби дил нормаларыны тәшкил едир. Гејд етмәк истәрдик ки, Азәрбајчан дилчилијиндә бу нормалар мүасир әдәби дилимизин инкишаф сәвијјәси әсасында јенидән ишләнмәли, әсаслы шәкилдә дәгигләшдирмәләр, тәкмилләшдирмәләр апарылмалыдыр. Бүтүн бунлар нитг мәдәнијјәти мәсәләләринин нәзәри тәрәфидир.

Бунлары ишләјиб һазырламагла ишләр битмиш һесаб олунмур. Нитг мәдәнијјәтинин практик тәрәфи дә вардыр. Бураја нитг мәдәнијјәтинин нәзәри мәсәләләринин әһалијә ән сәмәрәли јоллар вә васитәләрлә мәнимсәдилмәси дахилдир.

Әввәла, гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбә һазырлыг дөврүндән башлајараг ушагларда нитг мәдәнијјәти елементләри ашыланмалыдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, онларын дилинин лексик тәркиби олдугча бәсит олур. Ән әсас мәсәлә кичик јашлыларын лүғәт еһтијатыны артырмагдыр. Онларын нитгинә чохлу мигдарда күл, чичәк, битки, тәбиәт һадисәләри адларыны, бир сөзлә, јашадығымыз реал мүһит вә һәјатла бағлы күлли мигдарда сөз вә сөз бирләшмәләри, халг ифадәләри, аталар сөзләри вә саирәни дахил етдирмәк лазымдыр.

Ушаглары илк дөврләрдән е'тибарән јүксәк нитг мәдәнијјәти шәраитинә алышдырмаг үчүн мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри вә орта мәктәбин үзәринә чох мүһүм вәзифә дүшүр. Нитг мәдәнијјәтинин бүнөврәси мөһкәм гојулдугдан сонра бу әсасда ону даһа да инкишаф етдирмәк вә формалашдырмаг мүмкүндүр.

Өлкәмиздә али тәһсилин јенидән гурулмасы просесиндә јүксәк ихтисаслы кадр һазырлығы ишинин бир тәрәфини дә нитг мәдәнијјәти тәшкил едир. Јалныз јүксәк нитг мәдәнијјәтинә саһиб олмагла, мүхтәлиф елмләрин вә пешәләрин сирләринә дәриндән јијәләнмәк, габагчыл, мүтәрәгги фикир вә идејаларын дүзкүн мәнимсәнилмәсинә наил олмаг мүмкүндүр. Бу мәгсәдлә сон илләрдә али мәктәбин тәдрис планларына «Нитг мәдәнијјәтинин әсаслары» фәнни дахил едилмишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, бу фәннин тәкчә али мәктәбдә дејил, бүтүн орта ихтисас вә үмумтәһсил мәктәбләриндә, техники-пешә тәһсили мәктәбләриндә, халг университетләриндә вә башга күтләви аудиторијаларда тәдрис олунмасы халгымызын нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинә чох бөјүк тәкан верә биләр.

Бу фәннин нечә, һансы мәзмунда тәдрис олунмасы һәлә гаршыда чидди проблем кими дурмагдадыр. Фикримизчә, бурада мүтләг нитг мәдәнијјәтинин үмуми

Ф. И. АҒАЈЕВА

САБИТЛӘШМИШ ӘН'ӘНӘВИ АДЛАРЫН ДЕЈИЛИШИ ВӘ ЈАЗЫЛЫШЫ

Мә'лумдур ки, хүсуси адлар јалныз ишарә ролу ојнадығындан, јә'ни мәфһум ифадә етмәдијиндән лексик мә'надан мәһрум ваһидләрдир. Елә буна көрә дә хүсуси адлар бир дилдән башга дилә тәрҹүмә едилмир, јалныз башга дилин һәрфләри илә јазылыр. Бунунла әлагәдар олараг, мүасир дүнја хәритәсиндәки мүхтәлиф милләтләрин шәхс адларыны ана дилиндә тәләффүз вә јазыда әкс едә билмәк кими актуал мәсәләләр меjдана чыхмышдыр.

Бир дилин хүсуси адларыны башга дилин имласында јазмаг гајдаларыны илк дәфә әтрафлы тәдгиг едиб әсасландыран совет дилчиси акад. Л. В. Шерба олмушдур.

Үмумијјәтлә, дилдә ән'әнәдән али ганун јохдур. Һәр һансы әҹнәби хүсуси адын ән'әнәви јазылыш шәклини, сабит имласыны мүһафизә едиб сахламаг лазымдыр. Ән'әнәни горумагда әсас мәгсәд имлада баш верәҹәк һәрҹ-мәрҹлијин гаршысыны алмагдыр.

Әдәби дилимиздә Кертсен формасы сабитләшмишдир. Өз мәншәјинә көрә алманҹа олан бу сөз әслиндә «Һ» һәрфи илә башладығындан бә'зиләри бу сөзү «Һертсен» кими јазмағы тәклиф едир вә јазыр. Буну дүзкүн јол һесаб етмирик. Ән'әнәнин, сабит имланын хатиринә бә'зән һәтта сәһв јазылыша да күзәштә кедир, ону дәјишмирләр. Әсрләр боју әдәби-бәдии дилимиздә, сабит шәкил алмыш Әфлатун, Әрәстун, Искәндәр, Сократ кими адларын Шәрг вариантындан хәбәри олмајанлар Платон, Аристотел, Александр, Һипократ шәклиндә тәгдим едирләр. Бу вәзијјәт, белә икилик практикада чох чәтинликләр јарадыр.

Хүсуси шәхс адлары бә'зән башга дилдән дилимизә кечәндә өз әслини сахлајыр. Süsan (Сүсән) ады инкилис дилиндә битки адындан нәш'әт тапмыш вә һәр ики дилдә белә дә сабитләшмишдир.

Хүсуси адларын бир гисми фолклор антропонимикасында хариҹи дилдә вә Азәрбајҹан дилиндә ејни мә'нада ишләдилир вә мүхтәлиф шәкилдә јазылыр. Мәсәлән, инкилис шифаһи халг јарадыҹылығында Reowuef (Гурд ол) әфсанәви гәһрәманын ады кими, Азәрбајҹан фолклорунда да Гурдоғлу (Короғлу) ады сабитләшмишдир. Бу адлардан мәишәтдә кениш истифадә едилмәмиш, онлар тарихи-иҹтимаи характерли ада чеврилмишдир. Демәли, тәкраролунмаз ад кими сабитләшмишдир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәмишә белә олмур. Халг гәһрәманларынын адындан сонракы нәсилләр дә истифадә едирләр: Нәби, Мәммәд, Бабәк, Ҹаваншир.

Хүсуси адлар бә'зән дә бәдии әдәбијјатда образы сәҹијјәләндирмәк үчүн ишләдилир ки, белә адлар сабитләшә билмир. Мәсәлән, Мә'рузә, Кәмтәров, Анкет Анкетов (Мир Ҹәлал). Фолклор әдәбијјатында да бу мәгсәдлә истифадә едилән адлара раст кәлмәк олур; Сичим ханым, Гыл турачы, Өркәнгулу, Күпәкирән, Күпәдырмашан гары.

Хүсуси адлар бә'зән шифаһи нитгдә гысалдылмыш шәкилдә тәләффүз едилир. Бу адлар әслиндә рәсми шәкилдә формалашмасалар да, сабитләширләр, һәр дәфә мүхтәлиф ифадә тәрзиндә чыхыш етмирләр: Мәсәлән: Фирузә—Фири, Фәридә—Фәриш, Зәрәнкиз—Зәриш, Зирәддин—Зириш, Саләддин—Сәриш вә с.

Бу формалар инкишаф едәрәк һазырда мүстәгил антропоним кими фәалијјәт көстәрир. Бу фикир, әлбәттә, бүтүн конкрет ваһидләрә аид дејилдир. Мәсәлән, Әлиш, Кәриш, Зәриш вә саир кими адлар мүстәгилләшмишдир.

М. И. АДИЛОВ

МҮРАҸИӘТЛӘР ҺАГГЫНДА

Әслиндә дил мүраҹиәтләрдән төрәмишдир. Гәдим инсан һәм башга инсанлара, һәм дә әсләи инсандан ајырмадығы дикәр ҹанлылара мүраҹиәт етмәклә өз емосијаларыны, истәк вә арзуларыны билдирмишдир.

Мүраҹиәтләр сөзүн фетишләшдирилмәсинә, илаһиләшдирилмәсинә сәбәб олмушдур. Илкин чығыртылардан сајылан *а, ај* вә с. сәсләр инсанлашмагда олан ҹанлылара чох көмәк едирди. Мүәјјән тәһлүкә гаршысында галан тәбиәт гүввәләри илә үзләшән гәдим ҹанлы варлыг бу кими сәсләри чыхармагла өз һәмҹинсләрини һараја чағырыр вә ја ешидиб һа-